

УДК 340.15-054.57(477)

М. В. Крумаленко
асистент кафедри історії держави і права ОНЮА

СУДОВІ ПРАВА ІНОВІРЦІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

На території українських земель з давніх часів проживали представники інших народів, так звані іновірці. Це були жиди, татари, греки, вірмени, німці тощо. Про їх правове становище на українських землях ми дізнаємося з текстів господарських привілеїв, зокрема Віленського привілею 1457 р., Статутів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 років, актів Литовської метрики. Аналіз вказаних джерел показує, що правовий статус цих груп населення відрізнявся від правового статусу корінного населення. Відмінності перш за все стосувалися політичних і економічних прав і детермінувалися релігійною приналежністю. Нерівність проявлялася і в судочинстві, в обмеженні низки судових прав для іновірців.

У науковій історико-правовій науці ця проблема не знайшла гідного освітлення. У тій чи іншій мірі її торкалися такі відомі дослідники правової системи Великого князівства Литовського як Г. В. Демченко, С. А. Лазутка, І. Лапо, Ф. І. Леонтович, М. К. Любавський, П. П. Музиченко, М. Ясинський та ін.

Метою даної статті є дослідження правового становища іновірців на українських землях Великого князівства Литовського і вплив на це їхніх релігійних уподобань.

Головні відмінності правового становища корінного населення і представників інших народів, які сповідували іншу віру, полягали перш за все у тому, що закон вимагав окремого проживання іновірців від основного населення, забороняв змішані шлюби між християнами та людьми іншої віри, обмежував їхні права стосовно купівлі нерухомості та продажу на ринках країни ввезених іноземними купцями товарів. Окрім цього, іновірці не мали права давати свідчення в судах.

Звичайно, коли між представниками іноземної общини виникав спір, або були порушені норми їхнього звичаєвого чи іншого права, вони зверталися не в загальні міські суди, а вирішували справу на зібранні власної громади згідно зі своїми традиціями і вірою.

Такий суд очолювали старійшини родів громади і її релігійний лідер, якого іноді запрошували на суд з іншого міста.

У випадку, коли справа торкалася інтересів сторін різної віри (наприклад, українця та єврея), то справа повинна була розглядатися тільки місцевим судом держави, оскільки правопорушення було скоєне на території, де одна з сторін була підданим держави, а інша — іновірцем.

Найбільш значною в українських містах у кількісному відношенні була вірменська община. Масова міграція вірмен до України відбулася у другій половині XV століття. «Шматочком Азії, кинутим на українську землю» на-

звивав вірменську колонію у Львові польський історик і письменник В. Лозинський [1]. Крім Львова, багато вірменів проживало у Києві, Луцьку, Кам'янець-Подільському. Вірмени в українських містах мали майже такі права, як і українці. Але, якщо українці підлягали юрисдикції місцевих судів, а також судилися у війтівсько-лавних та бурмістерських судах міст з магдебурзьким правом, то вірмени мали право на власні суди. Так, у 1496 р. кам'янець-подільські вірмени отримали привілей «судитись власним правом, своїми війтами у всіх справах, не звертаючись ні в які земські чи міські суди» [2].

На початку XVI ст. міські землі в українських містах, де проживала значна кількість вірмен, були поділені на три частини: польську, українську і вірменську. Кожна частина мала свою юрисдикцію, і якщо представник іншої національності проживав, наприклад, в українському кварталі, він підлягав українській юрисдикції і навпаки.

Польська влада намагалася підпорядкувати своїй юрисдикції, перш за все, українське населення, але гострі суперечки постійно виникали і з вірменською общиною. Однією з причин цих суперечок було порушення польськими властями характерного для вірменського права одноступневого суду, рішення якого за вірменськими звичаями було остаточним і апеляції не підлягало. Незважаючи на це, місцеві суди приймали апеляції на рішення вірменських судів, хоча за привілеєм від 1574 р. право приймати такі апеляції закріплювалось виключно за асесорським судом [3].

У відповідності з гарантованими вірменам принципами судочинства, всі справи вірмен, що проживали на території вірменського кварталу розглядалися тільки вірменським судом. Перед вірменським судом досить часто поставали як українські міщани, які вступали в ті чи інші зв'язки з вірменами, так і представники інших національностей. Так, кам'янецькі протоколи говорять, що в ролі позивачів виступали поляки, німці, євреї, татари. Потрібно підкреслити, що судова влада у вірменських общинах повністю знаходилася у руках війта та колегії присяжних. Привілеєм короля Стефана Баторія від 16 листопада 1576 р. в Кам'янець-Подільському був затверджений стародавній звичай щорічного обрання війта і чотирьох присяжних вірменської общини. На війта покладалося виконання адміністративно-судової функції, крім того, він виконував представницькі функції у інших судах (державних, міських тощо) у випадках, коли однією зі сторін у справі проходили представники вірменської общини.

Війт не міг одноосібно відправляти правосуддя, у вірменському суді діяв принцип колегіальності. Для вирішення справи вимагалася обов'язкова присутність не менше як трьох присяжних. У разі відсутності війта його судову функцію перебирав на себе заступник. Заступник виконував функції війта і у тому випадку, коли однією зі сторін судового розгляду виступав війт: «Прийшов війт Гуреч, назначив за себе війта Тугая-бея, представ перед судом і заявив на дружину покійного Кевора...» [4].

У розпорядженні війта знаходилася судова каса, до якої надходили штрафи та плата за судові послуги. З каси виплачувалась заробітна платня судовому писарю і сторожу. До обов'язків сторожа входило викликати сторони та свідків

до суду. У разі, коли вїйт виконував роль судового виконавця, він отримував додаткову платню.

Судочинство у вірменських судах було усним і гласним. Судовий розгляд міг проводитися тільки при наявності скарги, викладеної у позові. Розшук правопорушника покладался на позивача і його сім'ю. Якщо одна із сторін не з'являлася у встановлений термін на судове засідання, вона підлягала штрафу, а претензії позивача вважались у такому випадку необґрунтованими і суд відмовляв йому в задоволенні позову.

Вірменський суд допускав представництво сторін. В ролі представників виступали родичі, друзі тощо. Обов'язковим було представництво для жінок — їх повинен був представляти чоловік або родич.

Головними доказами у вірменському судочинстві були: показання свідків, документальні свідчення, присяга. До присяги вдавалися тоді, коли сторона не мала свідків або документальних свідчень.

При розгляді кримінальних справ члени суду могли виступати в ролі медичних експертів. Вони засвідчували побої, інші тілесні ушкодження, а також смерть потерпілого у випадку здійснення вбивства.

Свої особливості мало судочинство в єврейських общинах українських міст. На відміну від вірменів жиди не мали права брати участь у міському самоврядуванні за магдебурзьким правом. Судово-адміністративні функції стосовно єврейського населення виконував воевода, а в разі його відсутності — підвоєвода. Діяльність цих державних чиновників обмежувалася, як правило, кримінальним судом і наглядом за торгівельною діяльністю жидів. Всі інші справи, у тому числі і розгляд цивільних справ, були віддані на вирішення безпосередньо єврейській общині, яка мала досить струнку організацію. Єврейське община в українських містах носила назву «кагал». З його складу обиралася судова колегія, яку називали «старші судді єврейські», «кагальні судді», «школьники». Колегію очолював рабин, якого за певну суму грошей затверджував на посаді замковий (городський) в'їт або власник міста. Єврейське населення маленьких міст об'єднувалося в прикагалки, які підпорядковувалися головному кагалу. Євреї, що проживали в селах, приписувалися до найближчих кагалів. Кагальні судді судили за законами Талмуду та звичаєвого права і тому користувалися необмеженою довірою єврейського населення. Мабуть тому, в актових книгах XIV–XVI ст. майже не зустрічається судових справ, які б говорили про скарги на рішення кагальних судів.

Довгий час у Великому князівстві Литовському іновірці (перш за все євреї і татари) були обмежені в деяких загальних судових правах. Статут 1529 року згадує татар лише двічі: коли забороняє судам приймати свідчення «бусурман» у земельних справах (арт. 5, розд. VIII) і коли позбавляє татар і жидів права тримати християн у неволі (арт. 5, розд. XI). У останньому випадку зроблена важлива обмовка: «А челядь, которая дана татарам за отца нашего и предков наших, и за нас, з дворы нашими, тую челядь они мають держати вечно». Особливе незадоволення татар викликала заборона свідчити у судах у земельних справах. У свій час ця норма була введена з релігійних міркувань,

але татари виявили себе, як вірні слуги Великого князівства Литовського. 25 листопада 1561 р., враховуючи заслуги татар у Лівонській війні, Жикгімонт Август скасував «оний артыкул, противко них стягнений, и «яко подданных наших бояр, шляхту народу хрестиянського» допустив їх до свідчення у судах, обіцяючи «татар, яко и шляхту народу хрестиянського однаким правом судити». Але цей привілей стосувався тільки тих татар, які знаходилися на службі у Господаря. Привілей вказував, що ті, «кто службы земское военное водле Статуту и уфал соймовых» не служив, такого права не отримували. Як вказує С. Думін, «вперше за багато років станові права служилих татар були поставлені вище введених Статутом 1529 року релігійних обмежень» [5].

Проте Статут 1566 року знову констатував, що «о реч земскую и довод держаня земли, а так теж и о кождую реч, не мають у сведецтва припущоны быти жыдове ани татарове, одно хрестиянского рымского або гречоского закону» (арт. 3, розд. IX). Була суттєво розширена стаття, яка забороняла жидам і татарам купувати невільників. Намагаючись відновити історичну справедливість, привілеєм від 20 червня 1568 р. король Жикгімонт Август скасував по відношенню до татар дію артикулу 3 розділу IX Статуту 1566 року. Статут 1588 року остаточно закріпив відвойоване татарами право свідчити в судах: «А к тому мають быти припущоны ку сведецству и татарове тые, которые на службу нашу военную ездять, яко то в привилью продка нашего описано мають» (арт. 76, розд. IV). До права татар свідчити та доводити свою невинність присягою Статут 1588 року спеціально повертається в артикулі 33 розділу XI «Про розбійний напад, який би стався від татар». Згідно з цим артикулом: «Коли б який татарин знатного роду, як то князь, мурза, улан звинувачений був у вряді нашому про розбійний напад а з поличним не був спійманий, тоді вряд наш, сам виїхавши, або двох шляхтичів добрих, віри гідних пославши, має про те пильнувати, щоб якомога краще було проведено слідство, тобто, було проведено опитування там, як у тому місці, де те станеться, так і в околичних сусідів, де проживає той татарин і не тільки про той злочин, а й про поведінку, поступки і звичаї того татарина». Але після цього, «за наявністю слухних знаків і правдоподібності споєння злочину або підозри вряд так судити має, як вище про розбійний напад шляхтича на шляхтича, у цьому ж розділі, артикулі тридцятому є описано». Тобто, татари знатного походження не мали підлягати дискримінації. Але так само як і артикул 10 розділу XII, цей артикул поділяє татар на дві категорії: «А з іншими татарами, які привілеями їм наданими, не настільки допущені до вольностей шляхетських, судовий розгляд вчинений бути має згідно з найліпшим баченням своїм, схилиючись якомога ближче до справедливого рішення, має сторону, яка скаржиться, людей народу хрестиянського, першими до доведення і присяги допустити, згідно з отриманими відомостями і [соціальним] становищем осіб і злочину у тому враховуючи, а далі сам-третього скаржника до доведення присягою допускаючи». Отже прості татари, на відміну від татарської шляхти, вважалися менш надійними свідками, ніж позивачі-християни. Тим самим, свідчення останніх, при звинуваченні татар у розбійних нападах, мало у суді перевагу.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що у XVI столітті обмеження судових прав нехристиянського населення Великого князівства Литовського було суттєво пом'якшено. Виняток, як і раніше, складали політичні права, доступ до яких мала винятково шляхта християнського віросповідання. Але потрібно підкреслити, що наділення повними судовими правами іновірців стосувалося, як це було у випадку з литовськими татарами, тільки служилої, панівної групи даної категорії населення.

Література

1. Половецкие акты армянского суда 1559–1567 годов как исторический и юридический источник. — М., 1967. — С. 25.
2. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. — К., 1895. — С. 15.
3. Дашкевич Я. Армянская колония в Каменец-Подольском в 50-60-х годах XVI века // Половецкие акты армянского суда 1559–1567 годов, как исторический и юридический источник. — М., 1967. — С. 91.
4. Свортыя Э. В. Документы на половецком языке XVI века // Судебные акты Камениц-Подольской армянской общины. — М., 1967. — Д. 247. — С. 288.
5. Думин С. В. Правовое положение литовских татар по Статуту 1588 года // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы республиканской конференции. — Вильнюс, 1989. — С. 218.

УДК 343.228 (091)

О. Л. Стрельник

*ад'юнкт кафедри теорії та історії держави і права
Донецького інституту внутрішніх справ МВС України*

ІНСТИТУТ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

Актуальність теми дослідження обумовлена процесами становлення в Україні демократичної, правової, соціальної держави. Саме така держава має забезпечити права та свободи людини і громадянина, честь та гідність. Особливу значимість вони набувають у разі колізій інтересів людини із загально визначеними інтересами інших громадян. За певних умов вчинюються діяння, пов'язані з заподіянням шкоди цінностям, які охороняються законом.

Так, у процесі припинення різних суспільно небезпечних діянь, під час усунення небезпеки, створюваної іншими джерелами, можливе заподіяння шкоди (фізичної, матеріальної, моральної) особі, яка створила небезпечну ситуацію, а також інтересам інших осіб. Такі дії мають зовнішню схожість з окремими злочинами та проступками, передбаченими законодавством. Однак за певних умов вони не є протиправними, бо не становлять суспільної небезпеки, і більше того, вони спрямовані на усунення небезпеки суспільним відносинам, перешкоджають заподіяння їм шкоди, а отже являються соціально корисними та виключають настання юридичної відповідальності. Інакше кажучи, заподіяння, певної шкоди компенсується соціально корисними для інтересів особи, суспільства, держави наслідками вчиненого діяння.